

*Τόποι του φαγητού (εσθίειν):
«Από το σοφρά, στο τραπέζι»
ως δείγμα διάβασης
από το παραδοσιακό στο νεωτερικό.
Από το τραπέζι στον καναπέ; Στο χέρι;*

Σε τόπους του φαγητού αναφέρεται το φετινό μου σημείωμα, μια και το κεντρικό θέμα των θερινών εκδηλώσεων του Πολιτιστικού Συλλόγου Θρυλορίου για το 2017 είναι και πάλιν ο **πολιτισμός της διατροφής**. Τα παραδείγματα που παραθέτω αμέσως παρακάτω, στις πρώτες παραγράφους του άρθρου, τα αντλώ από τη μεταπτυχιακή εργασία της υποψ. δρος Λαογραφίας κ. Γαρυφαλλιάς Θεοδωρίδου (1998), που αφορούσε σε ζητήματα του εν λόγω πολιτισμού στη Θράκη. Λέξεις-κλειδιά του αποτελούν οι έννοιες-τόποι του φαγητού **σοφράς, τραπέζι, καναπές, «χέρι»**.

Στη Θράκη ο **σοφράς** χρησιμοποιείται ευρέως τουλάχιστον μέχρι τον *Μεσοπόλεμο*, μια χρήση που ανάγεται στη διαφοροποίηση πόλη / χωριό: Στην ύπαιθρό της, συντεθειμένη από διάφορες εθνοτικές ομάδες, οι χωρικοί μέχρι τότε γευματίζουν στον σοφρά: «*Μηροστά είχαμε το σοφρά και καθόμαστε να φάμε, τώρα ο κόσμος μπορεί να το βρίσκει αστειό, γιατί τώρα είναι η πολυτέλεια*». Σε κάποιες περιπτώσεις, όταν αυτός δεν χωρούσε τα μέλη

της «παλιάς», πολυπληθούς συνήθως, οικογενειακής ομάδας, *έστρωναν* τα εδέσματα κατάχαμα: «*Τότε στρώναμε κάτω, δεν μας έπαιρνε ο σοφράς, η πεθερά μου είχε δυο παιδιά, είχαν από τρία παιδιά και τρία τα δικά μου εννιά, κι εμείς τα αντρόγυνα άλλα έξι-στρώναμε το τραπεζομόντηλο κάτω κάτω και τρώγαμε*». Ως «τραπέζι» χρησιμοποιείτο ένα υφασμάτινο τραπεζομόντηλο, η *μεσάλα* / το *μεσάλι*. Οι νομάδες Σαρακατσάνοι, ειδικότερα, έτρωγαν επίσης σε σοφρά, ενώ ενίοτε γευματίζουν και κατάχαμα, μόνον με τη στρωμένη μεσάλα, επάνω στην οποία τοποθετούσαν το *σινί* (το μεγάλο ταψί). Στην «αστική» χώρα της Ξάνθης η διαφορά σοφράς / τραπέζι σχετίζεται με την κατά κοινωνικές τάξεις διαφοροποίηση. Η ευρωπαϊκά προσανατολισμένη «αστική» τάξη της πόλης χρησιμοποιεί **τραπέζι** από το τέλος του 19^{ου} αι. και τις αρχές του 20^{ου}. Όμως οι λιγότερο προνομιούχοι μικρέμποροι (π.χ. οι Αρμένιοι) δεν έτρωγαν σε σοφρά, που σημαίνει ότι οι αστικές συνήθειες είχαν ήδη εισχωρήσει σε όλη την (διαφοροποιημένη) εμπορική τάξη.

Εντούτοις, κατά κανόνα, οι λαϊκοί άνθρωποι της εν λόγω πόλης (πρόσφυγες και καπνεργάτες) χρησιμοποιούσαν ευρέως τον σοφρά, καθ' όλην την περίοδο του Μεσοπολέμου: «Τον σοφρά τον αλλάξαμε απ' το '36, '38 και μετά, σιγά σιγά, πήραμε τραπέζι. Παλιά καθόμαστε όλοι γύρω α λα τούρκα (σταυροπόδι)». Στους μουσουλμάνους τουρκικής καταγωγής ο σοφράς αντικαθίσταται σταδιακά μετά το 1960-70, πολύ αργότερα δηλαδή. Παρ' όλα αυτά, μέχρι σήμερα ακόμη, η πρόσκληση σε γεύμα γίνεται με την έκφραση «sofraya buyugum» (= κατά λέξη, «ορίστε στο σοφρά», που κατέληξε να σημαίνει «ορίστε / ελάτε να φάμε»): «Βάζαμε ένα τραπεζομάντηλο από ύφασμα κάτω, από πάνω το σοφρά, δεν τρώγαμε τελείως κάτω, αυτό είναι αμαρτία», δηλαδή αντίστροφα με τη συνήθεια των άλλων πληθυσμών ετοποθετείτο καταγής η μεσάλα, έπειτα ο σοφράς και επάνω του το σκεύος. Οι Πομάκοι έτρωγαν κατάχαμα στρώνοντας μόνο τραπεζομάντηλο. Επιπρο-

σθέτως, ο σοφράς στη χωρική θράκη χρησιμοποιήθηκε κατά κόρον ως εργαλείο μέχρι τη δεκαετία του 1990 (σποραδικότερα έως σήμερα) προς παρασκευή ψωμιού, ζυμαρικών, πίτας.

Αντίστοιχα, στην υπόλοιπη Ελλάδα, οι πιο εύπορες οικογένειες διέθεταν εκ παραλλήλου, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, εκτός από σοφρά και τραπέζι, άρα επιβεβαιώνεται η άποψη ότι η μετάβαση από τον πρώτο στον δεύτερο ήταν μια μεταβατική διαδικασία, που περιελάμβανε ίσως και μακρά συμπίεση αυτών των βασικών τόπων του φαγητού, ίσως και μέχρι το 1960 σε ορισμένες περιοχές. Αλλού, ήδη από τις αρχές του περασμένου αιώνα, το τραπέζι στήνεται για να επιδεικνύεται, όχι για να χρησιμοποιείται, γίνεται ήδη δηλαδή ένα αγαθό κύρους και ισχύος, που διαφοροποιεί τα άτομα. Κάτι ανάλογο παρατηρώ να συμβαίνει με τις υπερσύγχρονες ηλεκτρικές κουζίνες αφής,

εντοικισμένες σε πολυτελή έπιπλο-κουζίνα, που όμως σε αρκετές περιπτώσεις παραμένουν ανενεργές, διότι οι νοικοκυρές προτιμούν να μαγειρεύουν στο παλαιό πετρογκάζ (το οποίο, κάποια εποχή, αποτέλεσε τη μοντέρνα εστία μαγειρέματος, μια μετεξέλιξη του τζακιού). Στο χωριό μου, η μάνα μου και άλλες συνομιλήκές της, και «μικρότερες» ηλικιακά (86 δηλαδή και «κάτω»), τη δεκαετία του 1980, αν και αγόρασαν τις τελευταίου τύπου ηλεκτρικές συσκευές, τις χρησιμοποιούσαν ως «στοιχεία επιδεικτικής κατανάλωσης», ως αγαθά κύρους, συνέχιζαν δε να πλένουν στη σκάφη, στο πλυσταριό της αυλής ή να καθαρίζουν τα «κουζινικά» εκεί, ενώ το πλυντήριο και η ηλεκτρική κουζίνα έγιναν χώροι αποθηκείσεως ειδών διατροφής!

«Μετά ψηλώσαμε, από χαμηλά ανεβήκαμε ψηλά». Το ανέβασμα από το σοφρά στο τραπέζι, δηλαδή στη νέα κατάσταση, καταξιώνει το σώμα στην καρέκλα, η οποία αποτελεί το νέο νόμιμο έθος, το αποδεκτό. Θυμίζω δύο πράγματα: 1. Η καρέκλα κατάγεται από το θρόνο, τα τέσσερα πόδια της αντιπροσωπεύουν τα πόδια ενός ζώου- άρα, άλλο είναι το είδος του καθίσματος επάνω σε αυτήν και άλλο στο έδαφος. Η καρέκλα έχει εντελώς συμβολικό νόημα, δήλωνε διάκριση, εξουσία, αφού ο επ' αυτής καθήμενος στηριζόταν στους σκλάβους του, στα «τέσσερα πόδια της», 2. ότι το φαγητό, ως μια πολιτισμική διαδικασία, είναι πάντα performative, δηλαδή και η παρασκευή του και η **επιτέλεσή** του δημιουργούν και *δείχνουν* («επικοινωνούν») πράγματα, αποκαλύπτουν αφανείς (επειδή θεωρούνται φυσικές, αυτονόητες) καταστάσεις/σχέσεις. Τα γεγονότα που σχετίζονται με το φαγητό αποκτούν μια καθαρά *θεατρική διάσταση* και συχνά γίνονται θεαματικά, όλα τα σχετιζόμενα με αυτό φορτίζονται από μηνύματα, αισθήματα, νοήματα δηλαδή. Το θέμα του φαγητού και οι τρόποι με τους οποίους τα μέλη μιας κοινωνίας ασχολούνται με αυτό, καθορίζουν κατά πολύ την ταυτότητα της οικογένειας. Το ιδεατόν πρότυπό της θυμάμαι ότι μας το έδωσε, παιδιά τότε, στα μέσα του 1960, η κλασική για φωτογραφία της

οικογένειας που φιλοξενούσε το Αναγνωστικό της Α' Δημοτικού: Όλοι καθισμένοι γύρω από ένα τραπέζι (ο πατέρας στην κορυφή του) αναμένουν τη μητέρα να φέρει και τα υπόλοιπα εδέσματα. Κοντά και η γιαγιά, πυρηνική οικογένεια, διευρυμένη με αυτήν. Φυσικά, δεν δείχνει η φωτογραφία ποιος παρασκεύασε τα φαγητά... Υπάρχει βεβαίως η εικόνα της ίδιας μητέρας σε αντίστοιχο Αλφαβητάριο: «Να την με τα ψάρια. Τα καθάρισε καλά κι έλεγε στην Άννα: - Φέρε Άννα το τηγάνι, φέρε Άννα το λάδι. Θα τηγανίσωμε ψάρια»...

Το πέρασμα από τον σοφρά στο τραπέζι, παρατηρεί η Σκουτέρη («Από το σοφρά στο τραπέζι. Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση, 1453-1981»¹) σηματοδοτεί τη μετάβαση από την Ανατολή στη Δύση, από την παράδοση στον εκσυγχρονισμό, κάτι αντίστοιχο –θα συμπληρώναμε– με τη μετάβαση από το γεύμα σε ένα κοινό σκεύος στη χρήση του **ατομικού πιάτου**. Το θέμα σχετίζεται καθ' ορισμένους με τις έννοιες «αναπροσανατολισμός-τρόπος στο τραπέζι»/«αναπροσανατολισμός της Ελλάδας προς την Ευρώπη». Πρόκειται για μια διαδικασία μεταλλαγής και μετάβασης *προς κάτι*, από τον *σοφρά στο τραπέζι*, από το *χαμηλά στο ψηλά*, από την *Ανατολή στη Δύση*, από την *παράδοση στον εκσυγχρονισμό*. Ο όρος *Ανατολή* παραπέμπει εδώ στη μακρόχρονη δουλειά και στις επιπτώσεις της επί των ραγιάδων Ελλήνων. Διευκρινίζω δηλαδή ότι θεωρώ τον όρο *Ανατολή* απόλυτα συνταυτισμένον με τον τουρκικό / ασιατικό τρόπο ζωής, διότι η άλλη Ανατολή, η «καθ' ημάς», είναι διαφορετική έννοια. Όμως οι νοηματοδοτήσεις δεν είναι απολύτως σαφείς, και για μερικούς μελετητές το *καταγής* δεν σημαίνει αναγκαστικά Ανατολή (α λα τούρκα), στο πλαίσιο του ζητήματος «*πόσο ανατολίζοντες ήταν οι Έλληνες όταν εθεωρούντο ανατολίτες*». Το *καταγής* γι' αυτούς ενδεχομένως προϋπήρχε (κατά την Σκουτέρη), αφού το άνοιγμα του σώματος από τις α λα τούρκα δουλειές δεν σήμαινε την εγκατάλειψη μιας μακράς διαρκείας *έξω*ς (παλαιότερης ίσως από την Οθωμανοκρατία)

1. Νόρα Σκουτέρη-Διδασκάλου, «Από το σοφρά στο τραπέζι. Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση (1453 – 1981)», *Πρακτικά του Α' Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Βερολίνο 2 – 4 Οκτωβρίου 1998*, τ.2, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999.

Τα παιδιά μπροστά στον παραδοσιακό φούρνο περιμένουν να γευτούν το μοσχοβολιστό ζυμωτό ψωμί

Όσον αφορά στο οικογενειακό δείπνο, αυτό μάλλον καθορίζεται εν πολλοίς από το προβαλλόμενο εκείνην την ώρα τηλεοπτικό πρόγραμμα. Εδώ «κολλά» ο καναπές του τίτλου μου.

Ο καναπές πονάει και φωνάζει δυνατά
τα βάρη που σηκώνω είναι πια πάρα πολλά
Ο κύριος, η κυρία, οι γάτες, τα σκυλιά
ο φίλος και η φίλη και τα δύο τους παιδιά
Όλοι αναστενάζουν, αχ κι όλοι τους ξεφυσούν
όλοι είναι κουρασμένοι, όλοι πάνω μου ξεσπούν
οι σούστες μου τρίζουν και πονούν
τα μαξιλάρια μου βουλιάζουν και βογκούν.
Μα απ' όλα αυτά τα βάρη
για μένα πιο βαριά
είναι η γκρίνια του κυρίου
της κυρίας τα δάκρυα...

των μεσόγειων Ελλήνων, οι οποίοι επί μακρόν χαμήλωναν (για να ξεκουραστούν ανακούρκουδα, να γευματίσουν σε τάβλες, σε σοφρά ή μεσάλα κ.λπ.). Η μετάβαση προς το τραπέζι δεν έγινε διαμιάς, αφού το σώμα των ανθρώπων μέχρι τότε ήταν εθισμένο στην επαφή του με το πάτωμα/κώμα, «προσδεμένο» στη γη, πιθανώς να αντιστάθηκε δηλαδή στη μεταβολή. Θυμηθείτε ότι υπάρχουν πολιτισμοί καθορισμένοι από την κύρια στάση του ανθρώπινου σώματος (την καθιστή, ξαπλωτή, την ανακούρκουδα, κ.λπ.).

Η τελετουργία του μεσημεριανού ή του δείπνου γύρω από το οικογενειακό τραπέζι έχει προ πολλού χαθεί, όχι πάντως για τους λόγους που προβάλλουν οι απανταχού ηθικιστές. Η βασική αιτία είναι τα ασύμπτωτα ωράρια των μελών της σύγχρονης οικογένειας: Η εργασία του πατέρα, της μητέρας, η δεύτερη τυχόν εργασία τους, η παραμονή των παιδιών στο σχολείο ή στο φροντιστήριο (στην παγκόσμια αυτήν πρωτοτυπία που κατακτήσαμε), συνιστούν αιτίες «διάσπασης» του κοινού χρόνου εστίασης.

Δεν γνωρίζω επακριβώς την ιδιαίτερως επιλεγόμενη από κάθε οικογένεια (από το ζεύγος ή τα παιδιά εννοώ) χρήση του. Σίγουρα **κάποτε ήταν ένα επίσημο οικιακό έπιπλο**, γιορτινό, τοποθετημένο στο σαλόνι. Ανήκε στις απολαύσεις του «ιερού χρόνου» (των εορτών κυρίως), «ετιμάτο» ιδιαίτερως από τους προσκεκλημένους. Το καθιστικό δωμάτιο και η τοποθέτηση εκεί της τηλεόρασης επέβαλε την αγορά ενός ακόμη συμπληρωματικού, αποκλειστικά σχεδόν προορισμένου να υπηρετήσει τον ελεύθερο χρόνο των μελών της οικογένειας, και μάλιστα αυτόν κατά τις ώρες της τηλεθέας (εξ ου η προτροπή «να σηκωθείς από τον καναπέ μας» ως συνώνυμο της πάσης φύσεως δραστηριοποίησής μας). Σήμερα μάλιστα είναι πολύμορφος και ελκυστικός: Μονός, διπλός, τριγωνικός, στολισμένος, μετατρέπεται σε κρεβάτι, έχει ενσωματωμένα μικρά κομοδίνα όπου μπορείς να σκουμπάς τον καφέ ή το πιάτο σου, συρτάρια για αποθηκευτικούς χώρους, έτοιμος **για πολλαπλές χρήσεις του**, ακόμη και γι' αυτά που άδει η Καίτη Γκράιν:

*Κάτσε στον καναπέ μου και φίλησέ με
φέρε το χέρι βόλτα κι αγκάλιασέ με.
Έλα και πες μου λόγια για την αγάπη
αφέντη της καρδιάς μου, γλυκέ σατράπη.*

Φυσικά εκεί μπορείς και να φας, το θέμα που μας ενδιαφέρει εδώ. Κάποτε, στην προηγούμενη θέση του, στην προηγούμενη φάση της χρήσης του, **ήταν απρέπεια να τον μεταχειρισθείς ως τραπέζι**. Σήμερα είναι μια ακόμη αποδεκτή συμπεριφορά, αφού οι συμπεριφορές μας **περί το φαγητό** είναι μεν καθορισμένες κοινωνικά, αλλά και μεταβάλλονται, ως ιστορικά και κοινωνικά προϊόντα. Κάθε κίνησή μας περί αυτό μπορεί είναι «σωστή», «λάθος», «εκλεπτυσμένη», «αναϊδής», «ευγενική», αναλόγως προς εκάστοτε δεδομένο πλαίσιο της κάθε «παράστασης» και τα ισχύοντα ήθη ή τις καθιερωμένες νοοτροπίες. Μπορείς, στην Ελλάδα, να ρεύσεις την ώρα του φαγητού; Άλλού ναι.

Μια από τις αρνητικές επιπτώσεις της χρήσης του **καναπέ** είναι η κατανάλωση εκεί παχυντικών (όπως γράφεται) και επιβαρυντικών στην υγεία τροφών, που οδηγεί μεγάλο μέρος του πληθυσμού στην παχυσαρκία, ιδίως τα παιδιά. Οι παχύσαρκοι (λένε) είναι κατά κανόνα «βαρείς» τηλεθεατές. Μπροστά στην τηλεό-

ραση δεν ελέγχουν την ποσότητα, αλλά και την ποιότητα όσων καταναλώνουν.

Υπάρχει βεβαίως και η **επιλογή του εκτός οικίας φαγητού**, αποκλειστικά σε **τραπέζι** δηλαδή, μια παλαιότερα ισχυροποιημένη διαρκώς **τάση** που είχε διαμορφωθεί λόγω φόρτου εργασίας και συσσωρευμένης κόπωσης των γυναικών, αλλά η οποία ανεκόπη τελικά, όπως φαίνεται, λόγω της οικονομικής κρίσεως. Όσον και αν σας φανεί παράξενο, θεωρώ ότι το «έξω φαγητό» σηματοδοτεί σήμερα μια **νέα κοινωνικότητα**. Τα μέλη της οικογένειας ξαναβρίσκονται γύρω από ένα τραπέζι, έστω και αν τα εκεί γεύματα δεν μπορεί να συγκριθούν με τα σπιτικά. Εκεί ενδέχεται οι γονείς να ξαναβρούν (χωρίς τα παιδιά τους) τους φίλους τους, τα δε παιδιά κατ' ιδίαν τους δικούς τους. Το «έξω φαγητό» βεβαίως και ό,τι συνεπάγεται, μια από κοινού **μέθεξη** εκτός οικίας, μπορεί να συνυπάρχει με το «μέσα φαγητό», με τα εκεί αγαθά της οικογενειακής εστίας.

Κάτι, τέλος, σχετικό με τα **καταστήματα fast food**. Διαθέτουν ακόμη **τραπέζι** για την ολιγόλεπτη συν-εύρεση των νεαρών συνήθως θαμώνων τους. Κάποιοι από αυτούς συνηθίζουν να παίρνουν στο **χέρι** τα πρόχειρα εδέσματα και να τα καταναλώνουν καθήμενοι στο πλησιέστερο παγκάκι, του δρόμου ή της πλατείας. Εσχάτως, πληθαίνουν επίσης τα λεγόμενα «Μαγαζιά-Βιτρίνες», μικρού εμβαδού καταστήματα, όσο να χωρούν ο πωλητής και τα ελάχιστα σύνεργά του: Παίρνεις το σάντουιτς ή το κομμάτι της πίτσας στο **χέρι (το τραπέζι υπό μεγίστη σμί κρυσση)** και το γεύεσαι όπως μόλις παραπάνω.

Πάντως, η «ανασύσταση (;) του τραπεζιού» στον οικιακό χώρο, γύρω από το οποίο λειτουργούσε κάποτε η οικογένεια, είναι θαρρώ ένα ουτοπικό ζητούμενο.

Μανόλης Γ. Σέργης
Αναπληρωτής καθηγητής Λογογραφίας ΔΠΘ
Ιούνιος 2017